

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ. ПОРІВНЯЛЬНА ПЕДАГОГІКА. ІСТОРІЯ ОСВІТИ

УДК 37.034

DOI: 10.37026/2520-6427-2020-103-3-3-12

Ольга СУХОМЛИНСЬКА,
доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України,
головний науковий співробітник
ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського, м. Київ

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ЯК КОНСТАНТА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ: ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОБЛЕМАТИКИ У ЧАСОВОМУ ВИМІРІ

Стаття присвячена розгляду процесів становлення і розвитку ідей про моральне виховання дітей і молоді у вітчизняному науковому та освітньому просторі. На основі аналізу джерелознавчих та історіографічних праць схарактеризовано три етапи розвитку вітчизняної етики у ХХ столітті.

Із початком ХХ століття у вітчизняному гуманітарному просторі найбільш виразною, а в освіті й загальнонавчальною, стала релігійно-теологічна концепція. Стверджується, що в цей час випрацюються інваріанти, константи морального виховання: категорії – добро і зло, поняття – віра, надія, любов, працелюбність, правдивість, любов до свого, рідного (патріотизм).

З'ясовано, що радянський дискурс відкрив новий етап у вітчизняній гуманітарній науці, демонстративно відмовою на початку 1920-х рр. від моралі як духовного явища. Водночас нова моральна ідеологія була симбіозом більшовицької партійної етики з моралізаторством, а моральними орієнтирами стали вірність комуністичним ідеям.

Отже, теорія і практика морального виховання йшла від моральної ідеології (30-х рр. ХХ ст.) до «виховання комуністичної моралі», яка стала важливою складовою освітнього процесу у 50-і рр. ХХ ст. Саме становлення радянської моралі у 1960-1990-х рр. як процесу утвердження радянської етики започаткувало альтернативний різновид морального виховання, в межах якого ідеологічні та класові установки поступилися місцем одухотвореному варіанту морального виховання. Лише два українських педагоги – А. Макаренко і В. Сухомлинський, кожен зі своїх позицій, внесли помітний вклад у розробку проблем морального виховання.

Роки незалежності України представили цілу палітру концептуальних підходів та різноманітних практик морального виховання – від теологічного, релігійного розуміння моральності, традиційно-консервативного (народні цінності) до антропоцентричних підходів та ідеологічного моралізаторства.

Ключові слова: мораль, моральність, етика, моралізаторство, освіта, виховання, ідеал, зміст, теорія, практика, константа.

Стаття посвячена рассмотрению процессов становления и развития идей о нравственном воспитании детей и молодежи в отечественном научном и образовательном пространстве. На основе анализа источниковедческих и историографических трудов охарактеризованы три этапа развития отечественной этики в ХХ веке.

С началом ХХ века в отечественном гуманитарном пространстве наиболее выразительной, а в образовании и общепризнанной стала религиозно-теологическая концепция. Утверждается, что в это время вырабатываются инварианты, константы нравственного воспитания: категории – добро и зло, понятия – вера, надежда, любовь, трудолюбие, правдивость, любовь к своему, родному (патриотизм).

Выяснено, что советский дискурс открыл новый этап в отечественной гуманитарной науке, демонстративным отказом в начале 1920-х гг. от морали как духовного явления. В то же время новая моральная идеология была симбиозом большевистской партийной этики с моралізаторством, а нравственными ориентирами стали верность коммунистическим идеям.

Итак, теория и практика нравственного воспитания шла от моральной идеологии (30-х гг. ХХ века)

к «воспитанию коммунистической морали», которая стала важной составляющей образовательного процесса в 50-е годы XX в. Само становление советской морали в 1960-1990-х гг. как процесса утверждения советской этики способствовало появлению альтернативного вида нравственного воспитания, в рамках которого идеологические и классовые установки уступили место одухотворенному варианту нравственного воспитания. Лишь два украинских педагога – А. Макаренко и В. Сухомлинский, каждый со своих позиций, внесли заметный вклад в разработку проблем нравственного воспитания.

Годы независимости Украины представили целую палитру концептуальных подходов и различных практик нравственного воспитания – от теологического, религиозного понимания нравственности, традиционно консервативного (народные ценности) до антропоцентрических подходов и идеологического морализаторства.

Ключевые слова: мораль, нравственность, этика, нравовучения, образование, воспитание, идеал, содержание, теория, практика, константа.

The article is devoted to the processes of formation and development of ideas about the moral upbringing of children and youth in the domestic scientific and educational space. Based on the analysis of source studies and historiographical works, three stages of development of national ethics in the twentieth century are characterized. With the beginning of the twentieth century in the domestic humanitarian space the most expressive, and in education and generally accepted, was the religious-theological concept. It is claimed that at this time invariants, constants of moral upbringing are developed: categories - good and evil, concepts - faith, hope, love, diligence, truthfulness, love for one's family (patriotism).

It was found that the Soviet discourse opened a new stage in the domestic humanities, a demonstrative rejection of morality as a spiritual phenomenon in the early 1920s. At the same time, the new moral ideology was a symbiosis of Bolshevik party ethics with moralizing. And fidelity to communist ideas became moral guidelines.

Thus, the theory and practice of moral upbringing went from moral ideology (30's of the twentieth century) to "upbringing of communist morality", which became an important component of the educational process in the 50's of the twentieth century. The very formation of Soviet morality in the 1960s and 1990s as a process of establishing Soviet ethics initiated an alternative form of moral upbringing, within which ideological and class attitudes gave way to a spiritualized version of moral upbringing. Only two Ukrainian teachers – A. Makarenko and V. Sukhomlynskyi, each of their positions, have made a significant contribution to the development of problems of moral upbringing.

The years of Ukraine's independence presented a whole palette of conceptual approaches and various practices of moral upbringing - from theological, religious understanding of morality, traditional-conservative (folk values) to anthropocentric approaches and ideological moralism.

Key words: moral, morality, ethics, moralizing, education, upbringing, ideal, content, theory, practice, constant.

Постановка проблеми. Упродовж довгого часу, починаючи з античності, моральність людини і виховання моральності виступали особливим предметом зацікавлень не лише педагогів, вихователів, а й викликали значний інтерес у філософів, мислителів.

Можна стверджувати, що моральність суспільства та окремих його спільнот, а особливо дитячої, супроводжує людство впродовж багатьох століть і не лише надбудовується над ним, а проникає в усі його діяння і помисли. Виступаючи константою, інваріантом за означенням, моральність і, відповідно, моральне виховання наповнюється різними смислами, різним змістом залежно від епохи, її характеристик і проблем, які породжували ціннісні орієнтації та стилі поведінки, що пропонувалися або ж заборонялися дітям і молоді.

Ми можемо почерпнути знання про ці процеси, звернувшись до джерел, присвячених моральному вихованню того чи іншого історичного періоду і, охарактеризувавши їх, показати не лише їхній зміст і спрямованість, а й фактори і причини висування тих чи інших складових морального виховання. Особливо нас цікавить XX століття, коли були сформовані сучасні підходи до виховання, насамперед радянський період, який безпосередньо вплинув і до сьогодні впливає і на теорію морального виховання, і на практику його побудови.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Питання морального виховання дітей і молоді знаходиться нині в полі зору сучасних дослідників виховної проблематики, чого не можна сказати про істориків педагогіки, які, на наш погляд, не приділяють достатньої уваги цим питанням, їхньому аналізу в ті чи інші періоди розвитку освіти. Не стверджуємо, що їх узагалі не цікавить ця проблема, але вона розкривається ними у досить спрощеній формі – вичисленням ідей про моральне виховання через доробок видатних постатей минулого, починаючи від Сократа й Аристотеля через середньовіччя і Відродження до Нового часу. На вітчизняних просторах авторитети в царині моральних цінностей часто змінювалися, залежно від ідеологічних та політичних реалій, і до відомих постатей належали у свій час і «революціонери-демократи», і носії марксистських та протилежних – націоналістичних ідей, і релігійні мислителі. Щодо власне педагогіки, то тут ситуація більш стабільна – авторитетами залишаються педагоги-концептуалісти К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, до яких в останні роки відносять і Г. Ващенко. Але часто у сучасних розвідках ці та інші постаті постають відірваними від контексту епохи та того дослідницького й практичного тла, в яких розвивалися й закріплювалися їхні ідеї [1; 2], або ж до них долучаються персоналії, які лише опосередковано дотичні до зазначеної проблематики [3].

Відзначимо, що такого типу характеристика історії розвитку моральних ідей надається не лише в статтях, а й у більш фундаментальних працях, однак і тут вона присутня не як окремий предмет наукового дослідження, а як підґрунтя, підступ до сучасного аналізу [4].

Принагідно відзначимо, що питання про генезу духовності, розвиток ідей про цінності у вихованні дітей і молоді, залежність спрямованості морального виховання від чинників, що знаходяться поза педагогічним процесом, розглядалися нами у ряді статей [5–8], але ця тема, на наш погляд, потребує окремого аналізу.

Із проблеми, яку маємо на меті розкрити, ми віднайшли декілька статей російських авторів, а саме: Д. Костькіна «Теорія морального виховання у вітчизняній педагогіці радянського періоду (1920–1950-і роки) як об'єкт історико-педагогічного дослідження» [9] та В. Сахарова й Л. Сахарової «Емоційно-ціннісний

супровід процесу морального виховання як новаторський напрям в радянській педагогіці» [10]. Перший, аналізуючи погляди радянських / російських учених, обійшов своєю увагою питання впливу партійної ідеології на виховні процеси. Крім того, маленький період, узятий для аналізу, не надає можливості прослідкувати генезу і тенденції цього явища. Два інших автори зупинили свою увагу на одному аспекті цього процесу – емоційній сфері, що звужує дослідницьке поле. Це в кінцевому підсумку спонукає нас ще раз зупинитися на цій проблематиці задля розкриття ще недосліджених або ж непрояснених питань.

Метою статті є аналіз і характеристика історичної мінливості розуміння і сприйняття феномену морального виховання, його залежності від ідеології, шкільної політики, а також представлення інваріантів цінностей, що несе в собі моральне виховання крізь історичні виміри цього духовного утворення.

Виклад основного матеріалу. Передусім визначимося, що ж розуміємо під *моральним вихованням*. «Енциклопедія освіти», підготовлена великим науковим колективом НАПН України, тлумачить його як «цілеспрямований процес оволодіння дітьми моральними категоріями, принципами, ідеалами, виробленими людством і прийнятими суспільством на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм поведінки» [11]. Мораль і моральність визначається етикою, цією практичною філософією, яка і виступає основою для розбудови системи морального виховання.

Тепер розглянемо, які ж цінності як одна із форм побудови моральних відносин у суспільстві, були панівні упродовж XX століття і якими процесами вони були викликані. Російський філософ В. Назаров у 2000 р. почав публікувати фундаментальну джерелознавчу працю «Досвід хронології російської етики XX століття», в якій розподілив етику на 3 етапи її розвитку:

Перший – 1900–1922 рр. – вільний розвиток і прогностична різниця напрямів етичної думки [12];

Другий – середина 1920-х – середина 1950-х – роздвоєність етичної думки на зарубіжну і марксистсько-ленінську [13];

Третій – початок 1960-х – кінець 1980-х рр. – радянська етика [14].

Автор закінчує свій огляд 1990 роком і позначає його як перехід до нової концепції моралі як духовно-ціннісного базису культури. Оскільки майже все XX століття Україна знаходилася в єдиному просторі (економічному, ідеологічному, науковому, культурному) СРСР, тому спираємося в нашому аналізі на цю працю, бо вона характеризує стан справ в усьому Радянському Союзі, зокрема і в Україні.

Оскільки нашим предметом є моральне виховання, зупинимося на педагогічній характеристиці означених філософом етапів розвитку етичної думки, які здійснили безпосередній вплив на зміст і сутність морального виховання дітей і молоді. Почнемо з першого етапу, який у педагогічному аспекті характеризується присутністю в науковому та освітньому просторі потужної консервативної морально-богословської, православно-християнської парадигми, яка у взаємодії церкви, сім'ї та держави, особливо відчутно через церковно-парафіяльні школи, формувала моральність особистості. Її вищим проявом була любов до Бога і царя, а ключовими поняттями – любов до ближнього, терпимість, жертвність, вірність, милосердя, скромність, правдивість, працелюбність, дисциплінованість, обов'язок та ін., ідеалом же ви-

ступало життя Христа, святих та героїв, які віддали своє життя або ж присвятили його вітчизні.

Найяскравіше такий підхід проявився в педагогічній діяльності К. Ушинського, С. Миропольського, С. Рачинського, які у своїй творчій і практичній роботі наполягали на першочерговості формування духовно-моральних уявлень та установок у дітей. Вони як прихильники ідей виховуючого навчання дбали про наповнення шкільних програм і підручників відповідним змістом освіти, а забезпечувати його проведення мав глибоко й істинно віруючий вчитель [15].

Найвідомішим представником цього напрямку є К. Ушинський, виразник ідей народності виховання в його традиційному розумінні, рідномовної освіти і виховання в праці. Наріжним каменем його педагогічних поглядів стало християнство, і саме в православної культурі педагог бачив поєднання релігійних, моральних, етичних, естетичних начал, так необхідних, із його точки зору, для організації виховного процесу. Він писав: «Для нас нехристиянська педагогіка є річ немислима – безголовий виродок і діяльність без мети, справа без спонуки позаду і без результату попереду, ... на що ж може спиратися моральний розвиток, якщо не на християнство?» [16].

За якими концептуальними ідеями він вибудував свої підручники для народної школи «Рідне слово» (1861) і «Дитячий світ» (1864), що багато разів перевидавалися і використовувалися у навчальному процесі як до 1917 р., так і після. У підручниках багато текстів із Біблії, зокрема з Євангелія, про життя святих, про працю як «хоронителя моральності», які розкривають перед дітьми основи моральних норм і приписів, що спираються передовсім на такі моральні цінності, як любов, вірність, жертвність, скромність, піклування, відданість тощо. І хоча ці навчальні книги були опубліковані ще у 1860-х рр., вони одразу набули офіційного поширення в освітньому просторі й продовжували там залишатися впродовж наступних 50-и років.

Інший напрям, який розпочав свій відлік у цей період, – це «позитивна наукова етика», яка відштовхувалася від «соціобіологічних та психобіологічних теорій» [1], які на той час ще були досить слабкими і не дуже опікувалися питаннями морального виховання дітей та молоді, окрім вільного виховання, яке ставило за мету виховання вільної, творчої, незалежної особистості (К. Вентцель, О. Зеленко та ін.). Але навіть творець вільного виховання Л. Толстой пов'язував ці ідеї виключно з християнською мораллю.

До першого етапу становлення етики можемо з повним правом віднести роки української державності, позначаючи їх як «вільний розвиток», коли шкільництво, при всій швидкоплинності свого існування, висунуло на чільне місце у моральному вихованні національні цінності як цінності «мови, літератури, народної культури, шанобливого ставлення до праці ... ідентифікації свого «Я» як українця» [5, с. 3–4]. У проєктах із розбудови національної школи, у своїх планах, невеликих статтях українські педагоги-практики Я. Чепіга, О. Музиченко, С. Русова давали конкретні поради учителю щодо морального виховання дітей – це демократичність, простота, любов до рідної мови, до свого краю, християнські цінності, працелюбність, волелюбність, ініціативність. Вони розглядали школу «як храм дитини, в якому вона царствує... Вони – діти землі, а не буржуа або пролетарі... Ми мусимо внести в школу ідеал рівності, братерства і любові» [17].

Характерною особливістю цих років був прямий і безпосередній зв'язок висловлених педагогами моральних ідей із їхнім безпосереднім втіленням у діяльність школи, не було відокремленого від практики теоретизування. Однак ці ідеї не носили всеохопного характеру, не розповсюджувалися на весь освітній простір. Залишалися відчутними й ті концепції, які панували до 1917 року, що залежало від учительського складу, місця розташування закладів і, звичайно ж, політичної ситуації.

За концепцією В. Назарова, у 1923 році розпочинається новий етап (1923 – 1956), який філософ класифікує як «марксистсько-ленінська етика, що виступає у цей період у формі моральної ідеології» [13]. Він співпадає з установленням у 1922 р. радянської влади на всій території України й відповідно радянської освіти, яка потребувала, на думку комуністів, повного перезавантаження.

Відзначимо часову відмінність в історичній ході між двома республіками: РРФСР і УРСР: у Росії дискусії, критика щодо подальшого розвитку етики точилася уже декілька років, а радянська Україна, хоча ще мала пройти через протистояння і боротьбу, відслідковувала процеси в Росії, була вже ними скута і сприймала їх як уже визначений шлях до нової (марксистської) моральної ідеології, як керівництво до дії.

Відомі сучасні російські філософи, зокрема і А. Гусейнов, стверджують, що в ті роки «вважалося, що революційна дія знімає мораль, робить її зайвою. Мораль зводилася до завдань класової боротьби пролетаріату у вигляді визначення революційної стратегії і тактики, які отримали найбільш повне вираження в роботах В. Леніна «Завдання спілок молоді» (1920) та Л. Троцького «Їхня мораль і наша» (1938), а також у практиці більшовизму, насамперед у практиці радянської держави 1920 – 1930-х років. Тим самим етика в її традиційному значенні позбавлялася свого власного предмета» [18].

У статті «Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції» ми намагалися розглянути феномен ідеологізації в загальнопедагогічному вимірі, аналізували соціальні передумови, методологічні засади, фактори впливу, виділили певні етапи її функціонування [8]. Тут же намагатимемося розкрити напрями і зміст морального виховання.

Поставивши завдання створити абсолютно нову школу, більшовики спочатку змирилися із запозиченням закордонного досвіду, бо не мали власної позиції, але уважно відслідковували процеси, що відбувалися в ідеологічному і змістовому наповненні її діяльності. Моральна складова позірно зникла з педагогічної лексики, а моральне виховання стало вважатися «буржуазним пережитком», «сентиментальщиною», «сюсюканням», але насправді шкільництво наповнювалося новими моральними складовими – ідеями і принципами, які на довгі роки заклали основи радянської моральної ідеології.

Шлях, який обрала радянська педагогіка у долученні до моральної ідеології, був далеко не традиційним, а новаторським, психофізіологічним, що відштовхувався від фізіології і психіки людини, спирався на рефлексологічні засади (стимул – реакція), коли мозок виступає основним центром нервового збудження і визначає характер всіх реакцій, які відбуваються в людському організмі [19].

Спираючись на тогочасні новітні психофізіологічні розробки, керманічі освіти одночасно почали дбати,

щоб її зміст поповнювався політичною складовою, що відповідала перспективам діяльності партії і держави. Спочатку це відбувалося у підручничковій літературі для початкової школи у вигляді текстів про К. Маркса і Ф. Енгельса, а також оповідань і віршів про життя і діяльність В. Леніна, його соратників та про започатковані радянські свята. Як стверджує сучасна українська дослідниця І. Телегуз, «зміни в текстовому наповненні шкільних підручників у перші роки становлення радянської влади в Україні відбувалися в руслі ідентичності новим соціально-політичним реаліям і позначилися, головним чином, розміщенням Інтернаціоналу та інформацією про нові пролетарські свята. Такий напрям змін був характерний не лише на початку 1920-х років, він також мав місце і в наступні роки» [20].

Іншою ж підвалиною розбудови морального виховання, крім змісту освіти, стала ідеологія колективізму, яка найбільш яскраво проявилася в розробленій А. Макаренком етиці колективізму. Її головними складовими стали товарицькість, солідарність, вірність комуністичним ідеям та ідеалам, свідомо дисциплінованість, підпорядкованість, твердий характер, воля, жертвовність заради спільної високої ідеї. Колективізм як принцип моралі спирався на соціальне середовище, соціальні зв'язки, був безпосередньо пов'язаний із політикою та ідеологією Радянської держави. Ці ідеї перегукувалися із положеннями, висунутими партійною етикою, що були сформульовані на початку 1930-х рр. (відданість справі партії, товарицька взаємодопомога, піклування про зміцнення сім'ї тощо) [13], а в 1940–1950-х роках посіли провідне місце у радянському моральному вихованні. Втім поняття «комуністична мораль», «виховання комуністичної моралі» з'являються лише в кінці 1930-х років, і, на думку В. Назарова, саме завдяючи висуненню й аргументації понять «комуністичне виховання», «колективізм» з'явилося і поняття «радянська моральна ідеологія» [13].

Підтвердження цієї думки про те, що моральна ідеологія у поступі до радянської етики була сформована саме у вигляді комуністичного морального виховання, зустрічаємо у психолога А. Петровського, який у праці «Історія радянської психології» (1967) віддав палму першості А. Макаренку як зачинателю психології колективу в її радянському варіанті [21, с. 238–243]. І для цього були всі підстави: у 1938 р. А. Макаренко написав статтю «Про комуністичну етику», де, як зазначає В. Назаров, уперше в марксистській етиці поставив питання про необхідність створення «стрункої й реалізованої на практиці цілісної моральної системи». В іншій статті – «Воля, мужність, цілеспрямованість» (1939, уперше опублікована у 1948) – педагог на основі свого досвіду колективного виховання визначив категорії «нової етики», які й помістив у назву означеної статті [13].

Цей процес був не швидким, і не тому, що був сильний супротив новим тенденціям в окресленні моральних ідеалів, а тому, що і теоретики, і практики не чітко розуміли у 1920-х – на початку 1930-х рр., як із розрізнених уривків текстів про освіту і виховання К. Маркса та Ф. Енгельса побудувати теоретико-методологічні засади морального виховання. До цих уривків почали додаватися й вислови із праць В. Леніна, над якими почали інтенсивно працювати педагогічно-ідеологи. Ось як про це зазначалося у провідному

всесоюзному фаховому журналі «Советская педагогика»: «У педагогічній літературі погляди Маркса і Енгельса на виховання і освіту викладені дуже неповно... Донині ні в збірниках, ні в педагогічних хрестоматіях не знайшли достатньо повного і правильного відображення погляди основоположників марксизму на виховання» [22].

Одним із перших, хто розпочав таку роботу, був М. Болдирев, який у тому ж 1939 р. у журналі «Советская педагогика» опублікував статтю «До питання про моральне виховання в радянській школі», яка повністю спирається на переказ і цитування праць К. Маркса (Маніфест), Ф. Енгельса (Анти-Дюринг), В. Леніна (Доповідь на III з'їзді комсомолу) та уривків з виступів Сталіна (як «Леніна сьогодні»). Автор стверджував, що, прояснюючи «питання про головні складові комуністичної моралі, ми також повинні в першу чергу вказати на ті риси, які є характерними для основоположників марксизму-ленінізму, для кращих людей нашої сталінської епохи. Набуття і закріплення цих рис у підростаючого покоління і складає завдання морального виховання» [23, с. 46]. І перераховував ці складові: ленінський стиль роботи, безмежна відданість справі комунізму, радянський патріотизм, інтернаціоналізм, войовничий атеїзм, революційна пильність, ясність мети, мужність, відважність, сміливість, більшовицька чесність і правдивість, свідомо дисципліна, комуністичне ставлення до праці та суспільної власності, тісний зв'язок із широкими масами трудящих, свідоме ставлення до правил соціалістичного співжиття, культурна поведінка в публічних місцях, повага до старших, товариське ставлення до жінки.

У сучасному розумінні морального виховання дуже важко віднести перелічені складові до моралі й моральності. Їх можна означити як ідеологічне і партійне виховання членів якогось партійного утворення, групи, але хай і не в такому виразному, а в пом'якшеному стилі партійної етики, ці складові залишалися впродовж багатьох років суттю радянського морального виховання. Як бачимо, з висуванням таких категорій, принципів і понять зникають ті константи, що з'явилися в попередній період і визначали моральне виховання як явище.

Важливою складовою «комуністичного морального виховання», за М. Болдиревим, ставала критика «буржуазних», «імперіалістичних» ідей і способу життя: «вовчі стосунки між людьми, пригнічення людської особистості, індивідуалізм, лицемірство, брехня і фарисейство – ось найхарактерніші риси буржуазної моральності» [23, с. 39]. Ця критика входила до обов'язкових складових комуністичної моралі аж до кінця радянської парадигми, а в кінці 1930-х років перевершувала за своїм обсягом розкриття сутності явища.

Журнал «Советская педагогика» продовжив публікації з цієї тематики, і в 1940 році з'явилася стаття Й. Селіхановича, керівника кафедри педагогіки Київського педінституту ім. О. М. Горького, «Основи виховання комуністичної моралі», де автор помістив і прокоментував короткі уривки з творів і виступів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, а також М. Горького, Н. Крульської, К. Цеткін та ін. Ним підкреслювалася важливість «питань виховання комуністичної моралі, що визначають спрямування всієї виховної роботи», і тому природно, що саме вони стоять у центрі уваги педагогів. Їх прояснення і розкриття

«необхідно ще й тому, що саме ці питання особливо заплутані сучасною буржуазною педагогікою, що вибудовує моральне виховання на основі абстрактних велеречливих і беззмістовних фраз, що прикривають експлуаторські інтереси панівних класів» [24, с. 39].

На відміну від попередньої публікації, спостерігаємо звертання й коротке цитування праць таких філософів, як Г. Гегель (визначення моральності), Сократ (про шляхи морального виховання), Аристотель (про моральну практику), підкреслюється, що ними «поставлені основні питання та вказані три головних фактори морального виховання: пізнання, емоції, вправи» [24, с. 10].

Специфіку радянського розуміння морального виховання автор вбачає передусім у контролі розуму, в контролі науки над моральними почуттями й устремліннями, «в максимальному розвитку свідомої спрямованості розуму; у сприйнятті рухливості суспільного життя, в опорі моральної свідомості на провідні передові сили суспільства» [24, с. 10]. Його складовими визначені партійність і класовість, а похідними – колективізм, свідомо дисципліна, сцієнтизм як безмежна віра в науку, яка мала замінити віру в Бога. Із педагогів автор посилається на А. Макаренка, коли пише про колективізм як складову морального виховання.

І хоча складові морального виховання, перелічені Й. Селіхановичем, практично не відрізняються від тих, про які писав М. Болдирев, усе ж розмисли автора не такі вихолощено-спрощені, схоластичні.

Тому не поділяємо думку російського дослідника історії морального виховання Д. Костькіна, який, аналізуючи історію теорії морального виховання цього періоду як цілісної системи, не зупинив свою увагу на ідеологізації морального виховання і стверджував, що, «не дивлячись на ідейно-політичну спрямованість, орієнтацію на ідеал комуністичного суспільства, цілі правлячої партії (про них в статті лише згадується – *О.С.*), в 1920–1950-і роки виховання молодого покоління орієнтувалося і на цінності, традиційно притаманні російській культурі: праця, колективізм, патріотизм, відповідальність, чесність, гідність, почуття обов'язку, дисциплінованість, прагнення до соціальної взаємодопомоги, товарицькість» [9]. Ігнорування того факту, що над всіма цими переліченими «традиційними» цінностями височіє ідеологічна надбудова, що кожна з перелічених складових має означення у вигляді «комуністичний», «соціалістичний» або ж «буржуазний», піддає сумніву достовірність і наукову цінність розвідки, тим більше, що автор посилається на статтю М. Болдирева, зміст якої ми наводимо в цій статті.

Тема морального виховання була продовжена в статті М. Петрова «Про характер виховних відносин в радянській соціалістичній школі», де автор зупинив увагу на таких складових, тісно пов'язаних між собою: з боку колективізму – урахування моральної складової успішності учнів як налагодження «правильних» стосунків між учителем і учнями та товариських зв'язків між школярами, що полягають у солідарності та взаємодопомозі; з боку свідомої дисципліни – розвиток почуття відповідальності, активності, ініціативності, вміння підпорядковувати свої інтереси інтересам колективу [25].

Ці роки особливо відзначилися розвитком загальновиховної роботи серед дітей і молоді. В СРСР

створювалися всі умови для залучення дітей до державницького, соціального виховання, і насамперед морального як ідейно-політичного. Були побудовані й активно працювали будинки піонерів і будинки культури, дитячої творчості з різноманітними гуртками і секціями, дитячі піонерські табори і майданчики різного спрямування, станції юних натуралістів тощо. Піонерська організація зайшла у школу і стала організатором та ідеологом життєдіяльності учнів. Усі ці установи і заклади розвивали соціально значущі види діяльності. Через цю систему діяльнісний компонент морального виховання набув першочергового звучання і значення.

Таким чином, у 1930–1940-х роках моральне виховання виділилося в окремий напрям виховної теорії й утвердилося як єдність світогляду (марксистсько-ленінського), діяльності (суспільно корисної і соціально значущої) і почуттів (оптимізму, радості завтрашнього дня). Крім концептуальних статей у журналах, з'явилися збірки статей і монографії, присвячені цій проблематиці (наприклад, збірник «Виховання комуністичної моралі у школярів» (1950), М. Болдирев «Виховання комуністичної моралі у школярів» (1952) та ін.). Було закладено основи радянського морального виховання і самого розуміння моральності як особливої радянської науки, як марксистської, ідеологічної, наступальної.

На відміну від виховання комуністичної моралі, яке отримало свій розвиток у педагогічній науці, про етику як окрему дисципліну в ці роки не йшлося. Сучасні дослідники розвитку марксистської етики в СРСР зазначають, що «протягом досить довгого періоду після революції 1917 р. етика як самостійна науково-філософська і навчальна дисципліна була вилучена зі структури вітчизняної науки і освіти. Тільки після прийняття в 1961 р. III Програми КПРС, в якій був сформульований «Моральний кодекс будівника комунізму», етика була включена в науково-навчальний процес, з'явилися курси лекцій, підручники, почали створюватися кафедри етики у закладах вищої освіти і в академічних структурах, що у свою чергу стимулювало науково-дослідницьку діяльність» [26, с. 58–59].

Такий розворот у бік етики, а отже, й у ставленні до морального виховання відбувся завдяки суттєвим змінам у діяльності СРСР, пов'язаних з іменем М. Хрущова і означених в історії як «хрущовська відлига» або ж часткова демократизація радянського суспільства. Моральний кодекс будівника комунізму складався з 12 пунктів, серед яких були ті, що входили до попередньої парадигми виховання комуністичної моралі, але в значно пом'якшеному вигляді (відданість справі комунізму; любов до соціалістичної батьківщини; колективізм і товариська взаємодопомога; непримиренність до ворогів комунізму, справи миру і свободи народів; братерська солідарність з робітниками всіх країн, з усіма народами), але разом із тим з'явилися і нові статті, які не були до того часу притаманними вихованню комуністичної моралі або поміщувалися в самому кінці переліку, через кому і скоромовкою: гуманні відносини і взаємна повага між людьми; людина людині друг, товариш і брат; чесність і правдивість; моральна чистота і скромність у суспільному і особистому житті; взаємоповага в родині; піклування про виховання дітей. Ці статті апелювали до всіх людей, без різниці, до якого класу або прошарку в політичному або соціальному плані вони

належали. І це вже було неабияким кроком уперед у наближенні до розуміння етики, морального виховання як процесу колективного або ж особистісного становлення і зростання.

Відомий сучасний український історик С. Кульчицький у статті «Комуністи і мораль» аналізує зміст кодексу крізь призму Святого Письма, проводячи паралелі між ними, стверджуючи, що «більшість норм морального кодексу мала один або кілька відповідників у посланнях апостола Павла, які складають майже третину Нового Завіту...» [27].

У цілому він негативно оцінює появу такого документа, а його зміст називає «неоковирним прогнозом» і зазначає, що він зник лише в 1986 році в новій редакції Програми КПРС. Але аналіз педагогічних джерел свідчить, що посилання на кодекс, згадки про цей документ зникали поступово, впродовж усіх 1970-х років, а особливо з припиненням демократизаційних процесів і наростанням стагнаційних. Але на початку 1960-х років тексти з морального виховання являли собою коментування й інтерпретацію зазначених вище партійних документів, насамперед кодексу [28].

Менше з тим, моралі було виділено окреме місце в науковому і суспільному житті. Про це зазначав А. Гусейнов, який писав, що ці кроки «були намаганням прищепити на марксистський стовбур пагони старого етичного дерева. Це стосується і радянської етики в тому вигляді, як вона розвивалася, починаючи з 1960-х рр.; головне позитивне завдання, яке вона вирішувала, полягало в тому, щоб «реабілітувати» мораль, обґрунтувати її відносно самостійний, незамінний (що не зводиться до політики і політичної ідеології) пласт культури» [18].

Із 1960-х років, за визначенням В. Назарова, розпочинається третій період, який у хронологічному вимірі позначений як радянська етика, тобто перехід від моральної ідеології до наукового обґрунтування теоретичних знань про мораль. Разом із тим, зазначає дослідник, «продовжують діяти і характерні механізми моральної ідеології 1930–1950-х рр.: партійно-державне управління моральними процесами суспільства, особливо процесом морального виховання (виділено нами – О.С.) і тотальне функціонування моральних ідей, що складають реальний компонент світогляду і буденної свідомості» [14].

У ці роки власне і розпочинаються дослідження питань морального виховання як науково-педагогічної проблеми. До розробки питань морального виховання приступили такі російські дослідники, як В. Коротов, Л. Гордін, І. Мар'єнко, Т. Коннікова, І. Харламов та ін. Питання морального виховання стали об'єктом досліджень і наукових колективів, як от: проблемної лабораторії з морального виховання Ленінградського державного педагогічного інституту ім. О. І. Герцена, лабораторії морального виховання Ростовського-на-Дону державного педагогічного інституту; у 1957 р. була створена перша Програма виховної роботи, підготовлена в НДІ теорії та історії педагогіки АПН РРФСР [29, с. 193].

Для того, щоб оцінити праці цього періоду, звернемося до статті відомої радянської дослідниці Т. Коннікової «Сучасні проблеми морального виховання школярів» (1975), в якій вона порушує проблемні на той час питання морального виховання і зазначає, що довгий час праці з цього питання відзначалися

описовістю, недостатньою доказовістю, відсутністю експериментальних методів дослідження, недостатнім зв'язком із психологічною наукою [30]. Для неї залишалося непроясненим питання щодо місця і ролі морального виховання – чи складає воно рівновелику частину таких же напрямів, як розумове, естетичне, фізичне, чи виступає «основною характеристикою особистості». Авторка звертає увагу на недостатню розробленість критеріїв моральної вихованості, які одночасно виступають, за психологинєю Л. Божович, і суттю, і симптомом, і показником розвитку особистості та пов'язані з виникненням у неї нових потреб. Авторка наполягає на необхідності розроблення структур і механізмів морального виховання (самооцінки, рівня домагань), мотиваційної сфери (стійких домінуючих мотивів). У зв'язку з цим вона підкреслює необхідність використання у педагогіці здобутків і напрацювань психології, де ці питання стояли на порядку денному, до спадщини Л. Виготського, Л. Божович та ін. Дослідниця вважає, що моральний ідеал, моральний взірець потребує іншого, ніж у навчанні, способу подання, інших умов його засвоєння. Вона розглядає й аналізує два підходи, що визначилися в царині морального виховання: інтелектуалістичний (О. Кочетов, І. Мар'єнко), тобто через навчальний процес, зміст освіти, і протилежний йому, що відштовхується від системи єдиних вимог дорослих до поведінки дітей (через заохочення і покарання, які поступово стають якостями особистості) (В. Коротов, Б. Лихачов, Л. Гордін). Цей другий напрям вона називає уможливленим, її «невідомі дослідження, на які він спирається» [30].

Як бачимо, в ці роки науковці на вимогу практики приступили до осмислення й узагальнення всього комплексу проблем, які накопичилися у моральному вихованні: розробка критеріїв і показників моральної вихованості, значення експериментальної роботи, шляхів морального виховання, питання психологічного забезпечення відповідних процесів. Зазначимо, що ці проблеми досить актуальні й сьогодні.

Але в ті роки не ставилося питання про зміну засад морального виховання, вони продовжувалися залишатися в парадигмі моральної ідеології 1930–1950-х років. Красномовним щодо цього є факт, що моральний кодекс було поміщено в структуру нової Програми КПРС та її Статуту як їх невід'ємна складова. І той факт, що з'явилася радянська етика, не сильно вплинув на сутність і зміст морального виховання.

Однак із цього загального правила були виключення. Новаторський підхід у цій царині був здійснений В. Сухомлинським, який на початку 1960-х років актуалізував у своїй науково-практичній діяльності морально-етичну проблематику. У 1961 р. в Москві виходить його книга «Духовний світ школяра (підліткового і юнацького віку)», де вперше в радянській парадигмі застосовується категорія «духовність» як розвиток, формування і задоволення моральних, інтелектуальних і естетичних запитів зростаючої особистості в процесі активної діяльності [31]. У пізніші роки виходять його праці, де поглиблюється і розширюється проблематика морального виховання – «Серце віддаю дітям» (1968), «Народження громадянина» (1970). У цих працях, а особливо в тих, що були оприлюднені після його кончини («Як виховати справжню людину. Етика комуністичного виховання» (1975), «Хрестоматія з етики» (1990)), але писалися в

середині 1960-х, Сухомлинський започатковує новий напрям морального виховання, що спирається на етику як головну підвалину, і на якій вибудовується його педагогічна аргументація. Звичайно, і в нього є і про ідеали комунізму, і відданість соціалізму, жертвовність в ім'я ідей та ідеалів тощо, але не цим він цікавий для історії. В розумінні педагога моральне виховання має спиратися на етику і вирішувати питання про моральні цінності, які необхідно прищепити дітям, а саме: співчуття, співпереживання, доброту, любов, сердечність, доброзичливість, скромність, совість, сором, повага до людей і всього живого, гідність, любов до рідної мови, до малої й великої батьківщини тощо. Крім категорії духовності й перелічених цінностей, він увів у структуру педагогічної науки такі поняття, як «культура почуттів» і «культура бажань», «одухотворення знань», а також означив ряд інваріантних складових (культів) – матері, батьківщини, рідного слова, книги; розробив 10 правил-заповідей для дітей про «не можна», в яких окреслив своє розуміння повсякденного життя: не можна ледарювати, сміятися над старістю, заходити в суперечку з людьми поважного віку, залишати рідну людину самотньою та ін., тобто типологію «поганих» і «гідних» справ і вчинків [32]. Він наповнив їх конкретним змістом, навів багато прикладів і ситуацій з особистого досвіду або ж з досвіду своїх колег-учителів, кінцевим результатом яких була діяльність, вправлення у моральних вчинках.

В. Сухомлинський встановив залежність морального виховання від цілеспрямованого розвитку емоційно-ціннісної сфери дитини шляхом насичення всього навчально-виховного процесу етичними складовими: від культури слова – до емоційної культури, від емоційної культури – до культури моральних відносин. Ось як про це пишуть сучасні російські дослідники: «розробки, здійснені В. Сухомлинським в галузі морального виховання, являють собою унікальний педагогічний феномен. Цінність його педагогічної спадщини в тому, що він вперше в історії педагогіки радянського періоду 1950–1960 рр. звернувся до проблеми актуалізації емоційної сфери особистості в моральному вихованні, яке як системуючий фактор його педагогічної системи здійснювалося через розвиток саме моральних почуттів вихованців» [10, с. 108].

Внесок В. Сухомлинського в розробку морального виховання на основі радянської етики відзначено тим же В. Назаровим, який в аналізованій нами праці «Досвід хронології російської етики ХХ ст.», в третьому періоді (1960–1990) виділяє В. Сухомлинського як розробника «педагогічних проблем» морального виховання, а також одного із зачинателів «педагогічної етики» [14].

У своїй недавній праці «Прикладна етика» В. Назаров пропонує досить розлогу інтегровану схему структури прикладної етики і пояснює методологію її побудови. Серед низки дисциплін, що отримали предметну автономію і відділилися від загальної етики, він називає «педагогічну етику» та «етику виховання» як дві різні дисципліни [33, с. 17]. Думаю, що з урахуванням набутих нами знань на основі аналізу відповідних джерел, можна стверджувати, що педагог працював над «етикою виховання» дітей, на яку, за його переконанням, мало спиратися моральне виховання, і лише побіжно, в контексті етики виховання,

говорив про педагогічну етику як про своєрідний професійний кодекс учителя.

Ідеї В. Сухомлинського вирізнялися на той час від інших і тим, що у своїх міркуваннях він спирався й відштовхувався від тривалої практики роботи в керованій ним школі, що було сильним аргументом у дискусіях стосовно висунутих ним ідей і положень, тому що навколо них виникла загальносоюзна дискусія між ним і, як нам нині здається, прихильниками моральної ідеології, що представляли офіційну науку (Л. Гордін, В. Коротов, В. Кумарін, Б. Ліхачов та ін.). Перебіг цієї дискусії, яка розтяглася з кінця 1960-х років майже до сьогодні, висвітлено нами в книзі «Етюди про В. О. Сухомлинського. Педагогічні апокрифи», де представлено генезу різних поглядів на моральне виховання впродовж досить значного відрізка часу [34].

Зазначимо, що і в період 1960–1990-х років виходять праці з морального виховання, що вибудовувалися на моральній ідеології, в ці роки навіть з'явилося визначення – ідейно-моральне виховання, яке синтезувало ідейність і моральність особистості й колективу суспільства «розвинутого соціалізму» через комплексний підхід [29, с. 197]. Моральні цінності, які пропагує цей підхід: колективізм, радянський патріотизм, інтернаціоналізм, комуністичне ставлення до праці, класовість, партійність, несприйняття іншої («буржуазної») ідеології, висока дисциплінованість. Вони відображали офіційну позицію й у порівнянні з 1930–1950-х рр. вирізнялися більшою науковістю, але з помітним впливом моральної ідеології.

Але суттєвим і визначальним для морального виховання цих років є те, що воно збагатилося цінностями, започаткованими В. Сухомлинським, які були притаманні й дореволюційному періоду. Так, на новому етапі до морального виховання почали повертатися загально визнані в етиці константи, інваріанти, які розглядалися в категоріях добра і зла, їх духовно-ціннісних означень.

У педагогіці, як у теорії, так і в практиці, було поставлено питання моральної відповідальності кожної окремої особистості за дотримання моральних принципів і норм не лише через знанневий компонент, а й через діяльнісне їх засвоєння. Якщо в попередній період панівною була концепція вирішального впливу соціальних механізмів на виховання, то в аналізований період було поставлено на перше місце питання про самосвідомість людини, її внутрішні інтенції, при яких критерієм моральної відповідальності виступають вчинки, які оцінюються перш за все власною совістю, через моральне вдосконалення.

Не стверджуємо, що ця точка зору переважала в цей період, однак мало-помалу вона посідала все більш помітне місце в роздумах про виховний процес, про моральне виховання, а в пізньорадянський період – знайшла відображення в русі «педагогіки співробітництва». І хоча значною мірою цей рух ставив питання демократизації навчального процесу, побудови занять, взаємостосунків «учитель – учень», в ньому знаходилося місце і питанням морального виховання (громадянського – А. Резнік, колективістського – І. Іванов, лікувальної педагогіки – О. Дубровський) [35].

Проголошення у 1991 році незалежності України, зміна соціального, економічного життя поставила на порядок денний педагогічної науки і практики чимало питань і проблем, які потребували негайного

вирішення щодо нових цілей, завдань, тем, підвалин для подальшого руху вперед. Це стосувалося повною мірою концептуальних підходів до організації та діяльності всього вітчизняного освітнього простору і відповідно – виховного процесу і моральних орієнтирів зокрема.

Як ми вже зазначали в одній із публікацій, «упродовж 1990-х років починається активне заповнення цієї лакуни розвідками, які заперечували попередню офіційну позицію» [6], або ж корегували її, перенесли акценти – це стосувалося власне гуманістичного й особистісно орієнтованого морального виховання. Спостерігаємо в ці роки появу релігійно-християнської парадигми духовності, тісно пов'язаної з національною ідеєю та ідеологією. Представниками цього напрямку, який безпосередньо співвідноситься з моральним вихованням, були М. Стельмахович, Ю. Руденко, А. Погрібний, О. Вишневський, П. Ігнатенко та ін., які спиралися на спадщину К. Ушинського, С. Русової, почасти на В. Сухомлинського, а особливо на до того часу невідомий доробок Г. Ващенко, що став надзвичайно популярний у ті роки. Виділимо серед них позицію О. Вишневського, який вибудовував усю виховну систему як систему цінностей («вартостей») у певній ієрархії: спочатку цінність ідеї Бога і церковного життя, а з тим моральність як абсолютна вічна цінність, патріотизм (національна цінність), демократизм (громадянська цінність), родинність (сімейна цінність), характерність (цінність особистісного життя), природосвідомість (валео-екологічна цінність) [6, с. 22].

Ці найбільш виразні положення початку 2000-х років вирізнялися з-поміж інших своєю аргументацією і подачею, все ж більше були схожі на моральну ідеологію, тільки з протилежним радянському смыслом, ніж на науково-педагогічне обґрунтування проблеми.

Ідеї цих авторів, а також низки інших, були представлені у вітчизняному інформаційному просторі у вигляді виховних концепцій, проєктів, програм, до яких органічною частиною ввійшло моральне виховання. Вони були включені до другого розділу «Антології текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проєкти» (1991 – 2017)». Ми проаналізували ці матеріали і дійшли висновку, що хоча й не було створено спеціальних концепцій з морального виховання, найповніше ця тематика розкрита в текстах, що стосуються національного виховання як всеохопного явища [36]. Їх характерною особливістю є колективний характер, тобто об'єднання освітян навколо єдиних цінностей та ідей. За інституційною ж ознакою створювалися документи, що виходили з Інституту проблем виховання НАПН України (лабораторії морального виховання). Доробок цього колективу (К. Чорна, К. Журба) спирається на аксіологічний, ціннісний підхід, а процес морального виховання розглядається як долучення до суспільно значущих і особистісних цінностей, де все ж пріоритет належить цінностям державницького порядку – держава, нація, народ, Україна-Батьківщина [36].

Характерною особливістю морального виховання періоду незалежності є те, що публікації як дослідницького, пошукового характеру, так і концептуального найбільш інтенсивно створювалися протягом усіх 1990 – початку 2000-х років. Вони в

цілому відображали два підходи – праворадикальний (О. Вишневський та ін.) та особистісно орієнтований, ціннісний (Інститут проблем виховання). Із плином часу ці розробки стають більш однотипними, до певної міри директивними, в кожному наступному за часом тексті лише змінюються певні акценти, розширюючи або звужуючи аргументацію, відповідно до змін і коливань в ідеологічній і світоглядній позиції держави та почати українського суспільства.

Коли ж звернутися до змістового наповнення текстів у галузі морального виховання, то тут безсумнівне лідерство належить І. Беху, який оприлюднив декілька фундаментальних праць із виховної проблематики: двотомник «Виховання особистості» (2003), «Виховання особистості: сходження до духовності» (2006), а також велику кількість статей у періодиці. І донині він не випускає з поля зору морально-етичну проблематику, віддаючи, втім, перевагу розвитку духовності. Стаття про І. Беха у Вікіпедії наголошує, що у своїх пошуках учений вийшов за рамки традиційного педагогічного підходу і синтезував цілий ряд наукових дисциплін – педагогічну і соціальну психологію, психологію спілкування, емоцій і мотивації, здійснив продуктивний синтез культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій, гуманістичної психології, теорії почуттів і на цій основі створив дієву теорію сходження особистості до духовно-моральної культури людства, спираючись при цьому на експериментально-генетичний метод [37].

Віддаючи належне поліфонічності й комплексності підходів ученого до виховної проблематики, все ж було б цікаво почитати в його працях, які саме ідеї і положення, яких авторів дослідник творчо використав у своїх теоретичних побудовах. До того ж, можна додати, що поєднання психофізіології (теорії почуттів), теорії культурно-історичного розвитку особистості, експериментально-генетичний метод – це методи психології, які, на нашу думку, спираються на експеримент, приклади з життя, які б висвітлили реальні потреби сьогодення, чого, на нашу думку, не вистачає в працях академіка. Але це стосується всієї сучасної української науки про виховання – їй не властивий аналіз сучасних концепцій та ідей щодо морального виховання, що продукувалися в нашій країні в недавньому минулому, що є, на наш погляд, її великим недоліком, як і в рівній мірі відсутність історичного ретроспективного погляду на історію морального виховання, що у своїй сукупності не сприяє повноцінному і більш науковому розгортанню як наукових досліджень, так і експериментування висунутих наукових положень. Тому оцінювання і концептуальних текстів, і теорій ще попереду.

Висновки і подальші перспективи. Здійснений у статті аналіз виявив складні та суперечливі процеси становлення і розвитку вітчизняних ідей щодо морального виховання дітей і молоді впродовж усього ХХ століття. Саме в цей час викристалізуються інваріанти, константи морального виховання: категорії – добро і зло, поняття – віра, надія, любов, працелюбність, милосердя правдивість, дисциплінованість, любов до свого, рідного (патріотизм), висунення ідеалу для дитини й освіти: православний ідеал Христа і матеріалістичний ідеал вільної особистості. Ці питання з плином часу, зі зміною соціальних та ідеологічних обставин наповнювалися новим змістом, часто протилежним первісному, але саме вони залишалися

універсальними, інваріантними складовими. Сутнісні характеристики були менш змінними величинами, а ось стосовно ідеалів, то при кожній наступній парадигмі вони кардинально змінювалися на протилежні. Але відзначимо, що їх наявність як таких виступає константою морального виховання.

У кожному з перелічених етапів є свої позитивні й негативні сторони. Так, якщо моральна ідеологія і виховання комуністичної моралі були вкрай соціалізованими, мали відповідати на безпосередні виклики, що стояли перед державою, спочатку у звуженому вигляді, а пізніше в парадигмі радянської етики, то у недавній історії, історії сьогодення, зміст і завдання морального виховання, на нашу думку, все більше відриваються від життя, переходять у площину теоретизування і мало відбивають проблеми нинішньої «плинної реальності» (за З. Бауманом), яка несе з собою все більше неочікуваних питань, що більше схожі на загальні загрози й виклики – екологічні й медичні, культурні, цивілізаційні, так і складові розвитку дитини – життя в умовах війни, цькування й переслідування дітей, нетерпимість до інакшості, життя в пост-правді, інтернет-простір як благо і як зло, питання ідентифікації й самоідентифікації особистості та інші.

А оскільки моральне виховання продовжує стояти на порядку денному педагогіки, фахівці з етики відзначають, що нині етика в тому вигляді, в якому існувала дотепер, перестає відігравати помітну роль у житті людини і ставлять питання про те, чи не є «класична етика, представлена у працях, підручниках, етикою вчорашнього дня?» [38].

На це питання відповідає В. Назаров, він вважає, що на зміну традиційному співвідношенню, наприклад «моральність і наука», «моральність і мистецтво», «моральність і виховання», приходять поняття «біоетика», «етика мистецтва», «етика виховання». Він стверджує, що «це є свідченням нової реальності, за якої етичні норми і принципи перестають бути лише особистісними мотивами поведінки, індивідуальними доброчинностями, але перетворюються в соціальні критерії процесів, що мають об'єктивний інституціональний статус. У сучасному світі зароджується тип соціальної регуляції, що інтегрує в собі елементи універсальних етичних цінностей і конкретних соціальних вимог (економічних, політичних, правових та ін.). Традиційна етика, що перебувала практично до середини ХХ століття в деякому мета-соціальному просторі, дочекалася свого часу з тим, щоб втілити власний універсальний зміст (свого роду етичне Слово) в конкретні та предметно-матеріальні форми соціального життя» [33, с. 107].

Якщо ці процеси дійсно відбудуться, то нас чекає багато відкриттів і знахідок, багато цікавого і повчального. Сподіваємося, що «етика виховання», яка вже власне започаткована, посяде чільне місце у сучасному загальному педагогічному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кольцова О. С. Моральне виховання в історії педагогічної науки. *Педагогіка, психологія і медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2008. № 11. URL: <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-11/08koshps.pdf> (дата звернення: 12.04.2020).

2. Сіданич І. Л. Історіографія проблеми духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. праць. 2013. Вип. 1. С. 178–196.
3. Кучина К. Трансформація ідей морального виховання у вітчизняній педагогічній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія «Педагогіка»*. 2014. № 1 (12). С. 282–287.
4. Журба К. О. Смишлужиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект. Дніпро : Середняк Т. К., 2018. 494 с.
5. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. Київ, 1997. С. 3–8.
6. Сухомлинська О. В. Рефлексії про генезу духовності: на шлях до синтезу парадигм. *Історико-педагогічний альманах*. 2005. № 1. С. 5–29.
7. Сухомлинська О. В. Педагогічні ідеї кризіз призм теорій моралі. *Шлях освіти*. 2008. № 1. С. 12–18.
8. Сухомлинська О. В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. № 1. С. 4–24.
9. Костькин Д. А. Теория нравственного воспитания в отечественной педагогике советского периода (1920–1950-е годы) как объект историко-педагогического исследования. *Науковедение* : интернет-журнал. 2014. Вып. 3. Май-июнь. URL: <http://naukovedenie.ru/146PVN314> (дата звернення: 05.03.2020).
10. Сахаров В. А., Сахарова Л. Г. Эмоционально-ценностное сопровождение процесса нравственного воспитания как новаторское направление в советской педагогике. *Вестник Вятского государственного университета*. 2010. № 3. С. 108.
11. Чорна К. І. Моральне виховання. *Енциклопедія освіти*. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 523.
12. Назаров В. Н. Опыт хронологии русской этики ХХ века: первый период (1900 – 1922). *Этическая мысль* : ежегодник. Москва : ИФ РАН, 2000, Вып. 1. С. 107–131.
13. Назаров В. Н. Опыт хронологии русской этики ХХ века: второй период (1923 – 1956). *Этическая мысль* : ежегодник. Москва : ИФ РАН, 2001. Вып. 2. С. 169–190.
14. Назаров В. Н. Опыт хронологии русской этики ХХ века: третий период (1960 – 1990). *Этическая мысль* : ежегодник. Москва : ИФ РАН, 2003. Вып. 4. С. 179–197.
15. Миропольский С. И. Идея воспитывающего обучения в применении к народной школе. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1871. Ч. 153. С. 1–25.
16. Рыбаков С. Ю. Мировоззренческий кризис в системе образования России в эпоху либерализма (вторая половина XIX – начало XX вв.). *Мир образования – образование в мире*. 2011. № 2 (42). С. 45.
17. Чепіга Я. Школа й освіта на Україні. *Вільна українська школа*. 1919. Ч. 8/9. С. 134.
18. Гусейнов А. А. Этика. *Новая философская энциклопедия* / Ин-т философии РАН. Изд. 2-е, испр. и дополн. Москва : Мысль, 2010. Т. 4. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASHe580c35fb9510cd4c8eae5> (дата звернення: 12.02.2020).
19. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933). Київ : Заповіт, 1996. С. 121–153.
20. Телегуз І. Особливості створення шкільних підручників в Радянській Україні у 1921–1934 рр. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»* / Кіровоградський пед. ун-т ім. В. Винниченка. 2012. Вип. 15. С. 127–134.
21. Петровский А. В. История советской психологии. Москва : Просвещение, 1967. 367 с.
22. Груздев П. Н. Маркс и Энгельс – основоположники научной педагогики. *Советская педагогика*. 1939. № 1/2. С. 17–36.
23. Болдырев Н. И. К вопросу о нравственном воспитании в советской школе. *Советская педагогика*. 1939. № 2. С. 37–46.
24. Селиханович Й. Б. Основы коммунистической морали. *Советская педагогика*. 1940. № 7. С. 3–16.
25. Петров Н. А. О характере воспитательных отношений в советской социалистической школе. *Советская педагогика*. 1948. № 11. С. 23–36.
26. Бондаренко Л. И., Перов В. Ю. Теоретическая этика в СССР (1960 – 1980-е гг.). *Дискурсы этики* : альманах. 2012. Вып. 1. С. 54–82.
27. Кульчицький С. Комунисти і мораль. *Тиждень*. 2019. № 50 (630). 12 грудня. URL: tyzhden.ua/History/238597 (дата звернення: 24.03.2020).
28. Основы коммунистического воспитания : учебное пособие. Гл. 8 : Нравственное воспитание подрастающих поколений. Москва : Изд-во полит. лит-ры, 1962. С. 232–260.
29. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980) / под ред. Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой. Москва : Педагогика, 1986. 288 с.
30. Конникова Т. Е. Современные проблемы нравственного воспитания. *Нравственное формирование личности школьника в коллективе* : межвузовский республиканский тематический сборник. Ленинград, 1975. Вып. II. С. 5–20.
31. Сухомлинский В. А. Духовный мир школьника (подросткового и юношеского возраста). Москва : Гос. уч.-пед. изд-во Министерства просвещения РСФСР, 1961. 223 с.
32. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека: этика коммунистического воспитания. Педагогическое наследие / сост. О. Сухомлинская. Москва : Педагогика, 1989. 288 с.
33. Назаров В. Н. Прикладная этика : учебник. Москва : Гардарики. 2005. 302 с.
34. Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / сост., пред. послесл. О. В. Сухомлинская. Харьков : Акта, 2008. 430 с.
35. Педагогический поиск / сост. И. Н. Баженова. Изд. 3-е. Москва : Педагогика, 1990. 560 с.
36. Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017). Розділ II: Про виховання і розвиток дітей і молоді / упоряд. О. Сухомлинська, Л. Березівська. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. С. 281–521.
37. Бех Іван Дмитрович. *Вікіпедія* : веб-сайт. URL: uk.wikipedia.org/wiki/Бех_Іван_Дмитрович (дата звернення: 22.03.2020).
38. Гусейнов А. А. Этика и мораль в современном мире. Этическая мысль: современные исследования. Москва : Прогресс-Традиция, 2009. С. 5–18.

Дата надходження до редакції: 29.07.2020 р.